

Rozpornosti abstrakce

KAREL RYCHTAŘÍK

Ústav pro výzkum veřejného mínění
při FSÚ, Praha

Abstrakce je „ohniskem“ vědeckého myšlení. Ve své vnitřní rozpornosti je nejen hlubší, ale i ochuzenou pravdou. Na člověku závisí, stane-li se živou či překonanou a přežívající pravdou poznání.

Z určitého hlediska jsou dějiny lidské společnosti dějinami zápasů za pravdivé poznání a prosazení tohoto poznání. To není a nikdy nebyl proces snadný a přímočarý. Nerealizoval se automaticky.

„Zápasy o myšlenky, názory, ideje se stávají součástí velikého boje o budoucnost lidstva. I když ideologická konfrontace ještě neruší společenskou realitu v její podstatě, zůstává polem, na němž se odehrává bitva o pravdivé poznání vnitřně rozporného sociálního vývoje. Tedy o východisko praxe jednotlivých subjektů poznání“ [Dorotíková 1986 : 44].

Otázky pravdivosti poznání a jeho prosazení jsou i dnes základním, obecným cílem dialektiky jako nejobecnější metody. Je to její *raison d'être*. Tím, že člověk poznává a mění — učí se přemýšlet a formuje sebe i okolní svět.

Objektivní dialektika vztahu člověka a vnějšího světa je dialektikou nikdy nekončícího zápasu za změnu vnějšího světa i člověka. Tam, kde nenachází své „naplnění“, tam otevírá propast mezi myšlením a materiální a fyzickou existencí člověka, plodí lhostejnost, nudu, pasivitu, sebeuspokojení a zoufalství z marného hledání „životaschopné mravní doktríny“. „Ze zkušenosti víme, že strádá-li duchovní, morální prvek v člověku, nutně se stupňují konzumní nálady, konzumní postoje k životu a vnitřní svět se ochuzuje“ [Gorbačov 1986 : 5].

Pro marxisticko-leninskou filozofii a sociologii je poznání současně i určitou aktivní, praktickou činností subjektu. Je otázkou po hodnotě člověka, která by se měla projevit i v prosazení nově poznané pravdy. Postulát praxe je dnes soustavně rozpracováván v marxistické gnozeologii, která poznávací proces spojuje s mravním imperativem: stát vždy za poznáním.

Pravdivý poznávací proces musí být nutně založen na dialektice. Říkáme-li dialektika, pak máme samozřejmě na mysli objektivní dialektiku přírody a společnosti a subjektivní materialistickou dialektiku myšlení, která je odrazem objektivní dialektiky v lidské hlavě (1).

(1) B. Engels připomíná, že zkušebním kamenem dialektiky je především příroda. „... v přírodě se děje všechno koneckonců dialekticky a ne metafyzicky ... příroda se nepohybuje ve věčné jednotvárnosti ustavičně opakovaného kruhu, nýbrž prodělává skutečné dějiny.

Zde je třeba na prvním místě jmenovat Darwina, který zasadil metafyzickému chápání přírody nejmocnější úder svým důkazem, že celá dnešní organická příroda, rostliny i živočichové, a tedy i člověk, jsou produktem vývojového procesu, který pokračoval po milióny let. Ale prozatím se přírodovědci, kteří se naučili myslet dialekticky, dají spočítat na prstech, a tento konflikt mezi dosaženými objevy a tradičním způsobem myšlení vysvětluje bezmezný zmatek, který dnes vládne v teoretické přírodní vědě a nad nímž si zoufají učitelé i žáci, autoři i čtenáři“ [Engels 1972 : 47].

Ve svém heuristickém významu se materialistická dialektika postupně stává prostředkem řešení všech základních problémů vědeckého poznání. Oprávněně bývá charakterizována jako „duše vědy“, jako nepokojný princip, jako největší revolucionář, jako metodologický fundament teoretické a praktické činnosti, jako základní předpoklad orientace v procesech poznání světa lidí, přírody a myšlení. Je nezbytnou, určující podmínkou poznání, vyzbrojuje teorii i praxi, nabádá k realnosti, střídavosti a věcné analýze rozporů jako hybné síly samopohybu a vývoje objektivního světa.

K. Marx v *Kapitálu* píše, že dialektika „... ve své racionální formě vzbuzuje u buržoazie a u jejích doktrinářských mluvčích pohoršení a hrůzu, protože v pozitivním pochopení existujícího zahrnuje zároveň i pochopení jeho negace jako nutného zániku, protože každou vzniklou formu chápe v toku pohybu, tedy i z její pomíjivé stránky, protože jí nemůže nic imponovat, protože je ve své podstatě kritická a revoluční“ [Marx 1978 : 29—30].

Materialistická dialektika v sobě nese logiku neúprosné alternativy — logiku kvalitativní změny, logiku revoluce. Pravdivý poznávací proces má nutně své sociálně historické aspekty. Přesně je charakterizoval B. Engels: „Všechny poznatky, které jsme získali ... jsou nutně omezené a podmíněné okolnostmi, za nichž byly získány“ [Marx-Engels 1967 : 323].

Společensko-historická praxe, daná úroveň materiálního života společnosti a její praktické potřeby určují nejen možnosti, ale i celkové zaměření vědeckého poznání. Nejde však jen o „makropodmínky“. V praktické každodenní činnosti i mikropodmínky jsou natolik určující, že rozhodují o možnostech subjektu poznání. Člověk realizuje své poznání v rámci daného systému rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů, v určité politické, kulturní aj. atmosféře. Nelze však podceňovat ani „vlivy mikroklimatu“. Za určité situace i tam, kde to objektivní společenské potřeby vyžadují a kde i stranické a státní orgány vědomě společenskovědní poznání stimulují, může řada administrativních, personálních, materiálních, technicko-organizačních a jiných skutečností výsledky tohoto procesu značně omezovat.

Determinující a omezující vlivy bychom však neměli přijímat jako fatální sílu. Tisíciletá historie lidstva potvrzuje, že tam, kde společenskovědní poznání bylo úzce spojeno s revolučním hnutím, i ve zdánlivě nepříznivých podmínkách vznikaly práce, které — řečeno V. I. Leninem — „zobrazovaly *veškerou* přírodu v úplnosti“, a ve svých abstrakcích, pojmech a zákonech se stále více přibližovaly pravdivému obrazu světa [Lenin 1960 : 323].

Abstrakce jako pohyb poznání

Určitým mezníkem uvažování lidí je schopnost abstrahování, kdy se vzdalujeme od něčeho bezprostředního, odhlížíme od určitých skutečností a stránek objektů, s nimiž se každodenně stýkáme. V tomto „odstupu od bezprostřednosti“ nejen poznáváme charakteristické a nutné podmínky, vlastnosti a příčiny existence skutečností, které nás obklopují, ale také od určitých skutečností nutně odhlížíme.

Přechod od „živého nazírání“ jako počátečního stadia poznání k abstraktnímu myšlení, dává člověku možnost ideálně projektovat svou činnost, zobecnit a klasifikovat mnohotvárné jevy našeho života, vymezit určující vztahy a závislosti atd.

Sovětská autoři v této souvislosti upozorňují na *tři metodologicky významné skutečnosti*:

— Aktuální se stává problematika přechodu od jednoho stupně poznání k druhému. „... přechod od živého nazírání k abstraktnímu myšlení znamená

kvalitativně novou úroveň poznání. Během pohybu poznání vyrůstá jeden stupeň z druhého. Avšak specifické zvláštnosti abstraktního myšlení nelze vyvozovat z charakteristik živého nazírání, vjemu. Jakmile vznikl vyšší stupeň poznávacího procesu, ovlivňuje zároveň nižší stupeň a určitým způsobem ho přetváří... uvnitř vydělených velkých stupňů poznávacího procesu, tj. živého nazírání a abstraktního myšlení, můžeme vyčlenit ještě celou řadu méně hlubokých úrovní, jejichž vzájemný vztah lze charakterizovat analogickými vzájemnými přechody“ [Materialistická 1984 : 169].

— Přejít k abstraktnímu myšlení na jedné straně skýtá nekonečné možnosti, na straně druhé „... může být mnohem více než živé nazírání zdrojem omylů. Proto musí být výsledky, jichž jsme dosáhli abstraktním myšlením, nutně srovnány s reálným objektem“ [Materialistická 1984 : 169]. (To je problematika, které se budeme dále věnovat samostatně.)

— Hlavním úkolem vědeckotechnického myšlení je odhalení podstaty. Člověk již na úrovni živého nazírání odděluje podstatné charakteristiky poznávaného objektu od nepodstatných. I běžná zkušenost nám dává možnost poznat některé podstatné souvislosti a závislosti. To však neznamená, že poznáváme podstatu objektu. „Podstatu chápe materialistická dialektika jako jednotu vnitřních, nutných stránek, závislosti v daném objektu (věci, systému, relativně samostatné oblasti objektivní reality). Jev je vnější forma odhalení podstaty, to, jak vystupuje podstata tohoto objektu „na povrch“, tj. v důsledku jeho vzájemného působení s jinými objekty, v podmínkách jeho existence v systému množství vnějších vztahů... Postup poznání od živého nazírání k abstraktnímu myšlení je zároveň postupem od poznání jevu objektu ke zkoumání jeho podstaty“ [Materialistická 1984 : 170].

Proces abstrahování je nejen nejnáročnější, ale i nejrozpornější metodologickou problematikou. Bez takového postupu, jakým je abstrahování, by nebylo možno se orientovat v rozsáhlé a složením i obsahem rozporné fakticitě, vydělit to, co z hlediska cílů výzkumu a potřeb poznání člověka má podstatný, určující význam.

Proces abstrahování není pasivní, realizuje se v aktivní, přetvářející činnosti člověka, který usiluje o přizpůsobení, dotvoření a změnu svého vnějšího světa. V aktivním přetváření lidé vydělují, preferují a věnují svou pozornost především těm stránkám objektivní skutečnosti, jež jsou pro jejich praxi nejdůležitější. Zkoumají a mění svět očima sociálního seskupení, své třídy, svých zájmových skupin.

Výsledkem procesu abstrahování, jako důležitého momentu přechodu od smyslového k racionálnímu, je abstrakce. Ta však není fenoménem, který činí z poznání něco neměnného a statického. Abstrakce je výrazem a projevem pohybu poznání. Jen v tomto pohybu se stává velkou vymožeností lidského rodu. Nese v sobě rozpornost mezi trváním a změnou, věčností a dočasností, mezi tím, co jsme kdy respektovali a přijali jako obecně platné, a co jsme „potlačili“, čemu jsme se nevěnovali, co jsme třeba dostatečně nepostřehli.

Abstrahování je procesem přijímání a odmítání, překonávání a rozvíjení. Nic, co člověk v tomto procesu poznání uchová a povýší na obecně platné, si v dynamice sociálního pohybu nemůže podržet stejný význam.

Je-li abstrakce správná, má objektivní základ ve vlastnostech a vztazích objektivní reality. Pokud takový základ nemá — pak se stává prázdnou spekulací, která neodpovídá reálnému procesu.

V této souvislosti byla vyslovena teze, že „výsledky procesu abstrahování v každém případě konečností závisejí na objektivní realitě“. Jak je však naplněno ono „konečností“, jaké zápas v sobě skrývá proces vedoucí k dosa-

žení adekvátní abstrakce, která je podmíněna objektivní realitou? To nás dnes musí zajímat především a o tom rozhoduje člověk, subjekt poznání. Jeho rozhodování je vždy podmíněno určitými sociálními podmínkami, které stimulují, vyvolávají gnozeologický zájem, nebo staví mimognozeologické bariéry.

Například sovětští autoři, když se vyslovují o potřebě „... rozhodně skoncovat se scholastikou a dogmatismem, které se dosti *pevně zakořenily a vedly vždy* ke stagnaci a prázdným debatám“ [Fedosejev 1986 : 17], připomínají nesprávné interpretace Marxovy teze „postupu od abstraktního ke konkrétnímu“, která bývá vytrhována z kontextu celého jeho díla. Tato metoda, uplatněná v Marxově *Kapitálu*, je někdy interpretována jako logický přechod od pojmu k pojmu; od kategorie ke kategorii — takže každá nová kategorie se prý odvozuje z předchozí a tak se konkretizuje.

Setkáváme se s pokusy tuto scholastiku deduktivismu metodologicky vyargumentovat a dokázat, že „... postup od abstraktního ke konkrétnímu je podnětem ke vzniku nové teorie. Jestliže se tento postup skutečně realizuje, pak ... je zároveň historickým stupněm utváření filozofie, vědy atd.“. Ne tedy teoretické postižení nové fakticity, ale „... naplňování logických struktur empirickými fakty, je základem vědeckého myšlení“. Nejdůležitější se v těchto přístupech stává tzv. „... samovývoj logických struktur, odvíjení jednotlivých kategorií z jiných“ [Pstružina-Tenzer 1986 : 25—26].

Nepriměřený zápal pro formulaci od „abstraktního ke konkrétnímu“ vede mnohdy ve společenskovědním výzkumu k tomu, že k poznání reality nám stačí logické konstrukce. Tam, kde se konstrukcím scholastiky tato realita ztrácí, musí teorie sama vystupovat v její kvalitě. Takže ne pravdivé poznání, ale naše často instrumentální představy či přání, jaká by měla být realita, jsou vydávány za skutečnost. „Destrukce“ nastává všude tam, kde se zkušenosti (ať už individuální, malé či velké sociální skupiny, třídy) dostávají do rozporu s touto instrumentální představou.

Ve srovnání s naší praxí předcházelo vždy Marxovým úvahám dlouhodobé, seriózní zkoumání konkrétní fakticity (2). Její analýza byla K. Marxovi východiskem k další vědecké práci. Překonat deformace teorie poznání znamená překonat a „... odmítnout scholastická odvozování jednéh pojmu z druhých, odtržené od samotné reality, od živé praxe, jež představuje základ, kritérium a cíl lidského poznání“ [Fedosejev 1986 : 17].

Druhý extrém metodologie procesu poznání je spojen s empirismem a deskripcí. Nejnižší rovina sociologického poznání je tu přijímána bez potřebné filozofické abstrakce (3). Místo filozofického zobecnění se setkáváme se sdělením o výsledcích výzkumu, s informací o těch či oněch skutečnostech.

Jsmo tedy v situaci, kdy musíme překonávat jak abstrakce scholastického teoretizování, tak i popisný empirismus. To předpokládá a vyžaduje, aby více než kdy dříve byl postižen proces přechodu nebo pohybu od živého nazírání k abstraktnímu myšlení a od něho k praxi.

Čím rozměrnější, hlubší a dynamičtější je dnes praktická, přetvářející činnost člověka, tím hlubší a dynamičtější musí být i procesy dialektické abstrakce.

Jak bylo ukázáno — mají svůj objektivní základ ve vlastnostech a vztazích

(2) Již při jiné příležitosti jsme vyslovili výhrady k pojmu konkrétní, tak jak je používán v československé sociologii. Konkrétní může být nejen reálný objekt, poznávaná realita, ale i výsledky sociologického poznání, které ve své abstrakci odrážejí určité základní, profilující vlastnosti zkoumaného objektu. Konkrétní je tedy i teoretické. Konkrétní je pojem, jímž odlišujeme jeden stupeň obecnosti poznání od druhého. Obecnost je vždy, v hranicích určitého teoretického poznání, jistým stupněm konkrétnosti. K těmto otázkám viz podrobněji [Rychtařík 1978 : 187—210].

(3) K různým rovinám sociologického poznání viz [Rychtařík 1978].

objektivní reality. Nositelem těchto procesů je člověk — který na cesty od živého nazírání k abstraktnímu myšlení vstupuje se svými osobními dispozicemi nebo indispozicemi, kulturními, biologickými, estetickými, etickými a jinými předpoklady.

To však nic nemění na skutečnosti, že „výběr“ a hodnocení, které člověk v procesu abstrahování provádí, byly, jsou a budou historicky podmíněné. Je absurdní očekávat, že by tomu mohlo být jinak. Transformace výběru a hodnocení toho, co má být uchováno a povýšeno, je věčná, stejně jako dialektika pohybu poznání.

Abstrakce jako moment a stránka konkrétního, jako obecná vlastnost mnoha různých smyslově vnímatelných věcí, jevů a skutečností, je pohybem poznání a jen v tom smyslu existuje a slouží člověku. To, co člověk v abstraktním poznání docílí, má jako každý dialektický proces svůj negativ. Tyto dvě stránky abstrakce jsou jedním z objektivních rozměrů lidského poznání. Budeme se jim věnovat v další úvaze.

Abstrakce a vědecké poznání

Dovede-li výzkumník ze stovek a tisíců empirických poznatků vzít to, co je charakteristické, opakující se, co určuje kvalitu zkoumaného jevu, co není nahodilé, příležitostné, okrajové, dílčí, nevýznamné a vyjádřit toto podstatné v pojmech, které se stávají logickou součástí souvislosti — pak to je *vědecká abstrakce*.

Musí ji předcházet mnoho „operací“, jimiž jsou například

- sběr a vyhodnocení empirických faktů
- systematizace získaných poznatků a ujasnění nutných podmínek jejich existence a opakování
- posouzení jejich vlivu, dopadu a působení v různých kombinacích
- stanovení korelačních, funkčních a kauzálních vztahů
- posouzení získaných vztahů vzhledem k teoretické soustavě, která je vysvětluje (jak ukazujeme na jiném místě, tento vztah může být výrazem souladu, rozporu nebo antinomie)
- sociologická imaginace, ne jako scholastická představa, ale jako projev relativní samostatnosti myšlení, které staví mosty mezi poznané a nepoznané a v tvůrčí fantazii dotváří poznání tak, že je překonán „povrchový průběh“ a jsou ukázány, nalezeny podstatné vývojové vlastnosti, vztahy, okolnosti a tendence.

Takové imaginaci nutně předchází dlouhodobá autorská koncentrace na daný problém. Jde o myšlenkový proces, který je založen na schopnosti domýšlet, „dokončit“, dovést dané poznání do nových poloh, oblastí, situací a odkrývat skryté zákonitosti sociálního světa lidí.

Mezi jednotlivými operacemi neexistují žádné ostré hrany a bariéry, nicméně každá má své místo v procesu abstrahování, v konstruování zobecňujících a vysvětlujících výroků, pojmů, kategorií, které představují „myšlení stoupající od konkrétního k abstraktnímu“.

Takové myšlení, jak psal V. I. Lenin, „... se nevzdaluje — je-li správné... od pravdy, nýbrž se k ní přibližuje. Abstrakce hmoty přírodního zákona, abstrakce hodnoty atd., jedním slovem všechny vědecké (správné, vážné, ne nesmyslné) abstrakce *odrážejí přírodu* hlouběji, věrněji, úplněji“ [Lenin 1960 : 173].

Abstraktní pojmy, které vznikají určitým vzdálením se, odrčením, vyčleněním z procesu praktické činnosti, se svou obecností do předmětné činnosti vracejí. Jsou tak vlastně nejen cílem, ale i prostředkem lidského poznání.

Setkáváme se tu s procesem subjektivizace objektivní skutečnosti a objektivizace subjektivních poznatků. „Lidské pojmy jsou subjektivní ve své abstraktnosti, odtrženosti, ale objektivní v celku, v procesu, ve výsledku, v tendenci, ve zdroji“ [Lenin 1960 : 173].

Abstrakce je obecnou reflexí některých podstatných stránek a skutečností. Pomocí pojmů, soudů a úsudků překonává deskriptivní přístupy a umožňuje poznat příčinné a jiné hluboké souvislosti historických procesů.

Použijeme-li Leninovu terminologii, tak pro „vědecké, správné, vážné, ne nesmyslné abstrakce“ se stávají důležité zejména dva předpoklady.

Tím prvním je v historické dynamice sociálního pohybu vznikající a v odpovědné vědecké práci soustředěný empirický materiál, který má potřebné parametry reprezentativity a validity (4).

Druhým předpokladem vědecké abstrakce jsou teoreticko-metodologické dispozice a schopnost badatele vidět a cítit, promyslet a „prožít“ určující souvislosti, podstatné vazby získané fakticity.

Empirický materiál má v sobě spalující žár života, žár poznané pravdy a její dynamiky. Kdo nepoznal tento žár, pluje po povrchu a jeho poznání bývají nezdárka jen dedukcí či příliš obecnou, málo nebo nic neříkající proklamací.

Je nemálo autorů, kteří jsou přesvědčeni, že svět vědeckého poznání je oblastí, z níž je třeba vyloučit všechny emoce. Svět vědy je prý výlučně královstvím racionality. Takové stanovisko lze jen těžko přijmout. Pro společenskovědní poznání to je pak názor zcela nesprávný.

„Úloha chladného pozorovatele, hledícího na svět prizmatem nehistorických a obecně platných (na první pohled) kategorií, je nejen nepřijatelná pro pravé vědce, ale je nyní i přímým antipodem vědecké svědomitosti“ [Batygin 1986 : 60].

Do procesu společenskovědního poznání vstupuje vědeckovýzkumný pracovník jako konkrétně historická osobnost se svou hodnotovou orientací (ta v sobě nutně zahrnuje etické a estetické normy a pravidla, která si člověk osvojil), svými postoji, stylem vědeckého myšlení, jednání a osobního přesvědčení.

Zatím jsme se málo nebo vlastně vůbec nezabývali otázkou kdy, proč a především kam vedou badatele tyto osobní dispozice nebo indispozice. Bez přeměny myšlenky v osobní přesvědčení nevznikne žádný pravdivý a významnější „oblouk sociologické imaginace“, který by ve spojení toho, co bylo a je, koncipoval reálné představy toho, co bude. A nejen to. Bez přeměny myšlenky v osobní přesvědčení není možná praktická realizace ani těch nejvýznamnějších poznatků.

(4) *Reprezentativitu* bychom mohli charakterizovat jako schopnost souboru určitého složení vypořádat o souboru vyššího řádu, jehož je součástí. Znamená to, že poznatky získané od tohoto souboru reprezentují větší celek.

Společenské jevy jsou hromadného charakteru. Vyskytují se ve velkých množstvích. To prakticky znemožňuje sociologovi, aby v krátkém čase provedl šetření celého základního souboru. Proto je velmi důležitý výběr reprezentativní skupiny, respektive tzv. výběrového souboru, a stanovení počtu proměnných.

Hodnocení shody základního a výběrového souboru se provádí pomocí matematické statistiky, která využívá různé postupy výběru. Pro určení velikosti reprezentativní skupiny jsou důležité optimální hranice mezi působením zákona velkých čísel a momentem reprezentativnosti. Podrobněji k těmto otázkám viz [Katriak 1968; Zich 1976; Řehák 1978; Řeháková 1979, 1980].

Validita není pojmem, jehož výklad by byl zcela jednoznačný. Někdy je vymezována jako proces ověřování dat, jindy jako označení pro kvalitu získaných informací. V tomto případě máme na mysli pravdivost a spolehlivost získaných informací. Řekneme-li, že získané údaje jsou validní, znamená to, že jsou spolehlivé a pravdivé, že odpovídají skutečnosti. Stupeň shody se skutečností vyjadřuje reliabilita. Podrobněji k těmto otázkám viz [Vodáková 1972; Zich 1976].

Přesvědčení o pravdivosti určitých poznatků a o potřebě nejen jejich teoretického vyjádření, ale i aktivní realizace v zápasech doby je neoddelitelným prvkem společenskovědního poznání. Utváří a dotváří se v souladu s individuálními zvláštnostmi osobnosti, v závislosti na objektivních podmínkách lidského bytí, při působení a osvojení si určitého systému teoreticko-metodologických přístupů. Na nejvyšší úrovni abstrakce tento systém představuje určitou filozofickou orientaci.

Filozofie prostupuje náš život a je nejen základem a pramenem životních orientací, ale určuje rovněž jedinečný i obecný odraz světa. Stává se tak stylem tvořivého vědeckého myšlení a konání. Nová poznání ve společenských vědách musí v sobě nést celé dějiny filozofie.

Chce-li někdo z validních a reprezentativně získaných empirických dat získat obecně platné poznání, nemůže zůstat chladným, odosobněným pozorovatelem. Jen plné osobní spojení s procesem poznání a pochopení jeho rozporuplných souvislostí může ve vědeckovýzkumné činnosti naplnit Marxovu myšlenku, že „práce přestane být prostředkem k životu a stane se první potřebou člověka“.

To jsou ty chvíle, kdy prožíváme představu, že vkládáme své malé kaménky stále živého, mučivě krásného a nekonečně rozporného poznání do velké mozaiky sociálního světa lidí. Pocit smysluplné seberealizace je tím větší, čím více se člověk přesvědčuje, že výsledky vědeckovýzkumné práce jsou přijímány jako neoddelitelná součást procesů, které směřují k urychlení sociálně ekonomického rozvoje socialistické společnosti.

Abstrakce a umělecké poznání

Dovede-li někdo z desítek, stovek a tisíců charakteristických vlastností, rysů, způsobů jednání a osobních prožitků udělat extrakt, který zkoncentruje do citění, myšlení a jednání jiných osob, dovede-li slávu i bolesti doby, velikost i malost člověka, revoluční elán nastupujících a egoismus dozívajících tříd umocnit slovem, barvou, tvarem, pohybem, tónem a v přesvědčivé nadsázce dosáhnout emotivní i rozumové působnosti, a činí-li tak v zájmu pravdy a humanistických ideálů, pak se pohybuje ve zvláštním světě *umělecké abstrakce*.

Umělecká abstrakce specifickými prostředky vyjadřuje to, co je v člověku „vnitřní“, co představuje jeho touhy a city, jeho zvláštní jedinečné vnímání světa, v čem a čím je mu radost i trápení, potěšení i utrpení, vztah k sobě samému i ostatním jedincům a především pak lidstvu jako celku. Toto vnitřní je zvláštním, ničím nezastupitelným světem jemného předitva životních jistot a pochybování, duševního vzepětí a únavy, revoluční romantiky.

Umělec postupuje tak, že výběrem problémů, postav a situací podává v tvůrčí konfrontaci explicitní nebo implicitní obraz životní orientace člověka. Dělá to však „nesociologickými“, uměleckými metodami a způsoby. Ani on však neřadí vybrané fakty, životní události a skutečnosti našeho života náhodně. Posuzuje je optikou vlastního stanoviska. Svou hodnotovou a světónázorovou orientaci nás vede a „nutí“, abychom ve vlastní analýze dešifrovali jím „náhodně“ vybrané události, postavy, příběhy a prožitky lidí. Vstupuje tak do našeho vnitřního světa s určitým záměrem, s určitou životní orientací, s jistým pohledem na lidi a jejich sociální zápasy [Sekera 1977; Rychtařík 1985 : 153—167].

Pokrokové umění bude vždycky spojeno s „dvoji motivací“, s dvěma prameny, v nichž se umělecké poznání utváří ve svém obsahu i formě. Těmi jsou vnitřní svět člověka a jeho vnější sociální prostředí. Jsou-li jejich konfrontace, harmonie a disharmonie, soulad a rozpor spojeny s tvůrčím činem, vzniká zvláštní, ničím nezastupitelný svět umělecké abstrakce.

Jestliže marxisté zvýrazňují „sociální základnu“, z níž umělecké poznání vyrůstá a které je také určeno, pak to není projevem dogmatické svéhlavosti, ale spíše stanovisko „důsledného humanismu sociální odpovědnosti“ [Sekera 1986 : 1].

Jedinečnost, svéráznost a individuální nezastupitelnost našeho vnitřního světa nemůže být povýšena na samoučel. Tato jedinečnost má své sociální determinanty a vlastně každá, i ta nejintimnější problematika odráží konkrétní sociální zázemí. V prioritě sociálního získává vnitřní, individuální a jedinečné širší rozměry, bohatší obsah, ale i vlastní smysluplnost a tvořivou aktivitu. Jinak by se svět umělecké abstrakce stal „světem pro sebe sama“. Byl by planou haluzí nekonečného lidského poznání a přetváření.

Odevzdat se vnitřní bezstarostnosti a povýšit „svět pro sebe“ na Olymp umění, znamená ztratit své místo ve frontě života, v nekonečném úsilí o jeho přeměny.

Z těchto přístupů vůbec nevyplývá, že náš zájem o tzv. lidské věci, o otázky vnitřního světa lidí je jen něčím, co se z taktických důvodů přidává, či doplňuje pro větší účinnost a atraktivnost uměleckého díla. Bez sociálních zřetelů jako zřetelů primárních by umělecká abstrakce ztrácela jak úroveň současného poznání, tak svou humanistickou odpovědnost [Sekera 1986].

Do procesu abstrahování se promítá jednota sociálních zápasů doby a nejniternějších vnitřních příhod a prožitků lidí. Síla a účinnost abstrakcí, jež jsou spojeny s vnitřním světem člověka, v němž se odehrávají a personifikují složité děje, není ničím nahraditelná. Provokuje myšlení i city a vede ke spojení individuálního se sociálními zápasy lidstva. Zušlechťuje a rozšiřuje obzory člověka, tvoří a mění náš, v rozporech převratné doby se zmitající „velký i malý“ sociální svět, v němž žijeme a pracujeme, v němž se těšíme a radujeme z každodenní existence.

Za nejcennější považujeme takové umělecké abstrakce, které burcují a dožadují se, aby člověk byl přetvářející silou sociálních zápasů doby. Motiv naplňování revoluční spravedlnosti, bez něhož v naší době nemůže být skutečného humanismu, neomezuje — ale naopak umocňuje účinnost a smysluplnost umělecké tvorby. Jestliže se základem umění stalo umění lidové, tak smyslem umění je sloužit lidu.

Právě tyto souvislosti vyslovuje J. Bondarev, když píše: „V každém básníkově by vyhasla sama poezie, kdyby nebyl přesvědčen, že třeba jen díky jednomu dobrému člověku se svět stane lepším“ [Bondarev 1983 : 200].

Bez vnitřních vznětů, které člověku přináší umění, by nebylo humanismu doby. Ušlechtilost, krása a vnitřní bohatství člověka jsou v mnoha směrech podmíněny tím, jak dokáže přijmout a prožít to, co mu nabízí a poskytuje umělecká abstrakce.

I umělecká abstrakce však má druhý rozměr. „V cizích službách a falešných tónech“ může nejen špinit nejušlechtilejší ideály lidstva, ale i bořit a být destrukcí, v níž bohatství vnitřních prožitků zakrývá blýskavé show uniformity citů a myšlení. Přináší nudu, lhostejnost, skepsi vůči všemu a všem, egoismus a prázdnotu z přesycení. Ze studánek čisté vody, které „otevívá a nabízí“ opravdové umění, se pak stává bažina špíny a ignorantství, nejednou se snoubí s násilím a vandalismem.

Můžeme však to, co je destrukcí humanismu, nazývat uměleckou abstrakcí? Nemáme tady před sebou právě to, co Lenin charakterizoval jako „nesmyslnou abstrakci“, která zejména ve věku sociální nezralosti provokuje ke „vzpouře na kolenou“? Na tyto otázky odpovídá už Z. Nejedlý ve statí *O realismu*

pravém a nepravém [Nejedlý 1953], v níž dokazuje, že umění je sebou samým jen tehdy, jestliže je *uměním*.

Životní zápasy člověka jsou nutně spojeny s poznáváním zákonů jeho bytí. Neodmyslitelnou součástí tohoto poznání se stala umělecká abstrakce. Je předpokladem harmoničtější, ale i dynamičtější lidské existence. Bez umělecké abstrakce bychom nedosáhli jednoty a celistvosti lidského poznání.

Umělecká abstrakce se musí stát mostem mezi každodenní realitou a postupnými cíli, k nimž naše společnost směřuje. Má v sobě sílu myšlenek, které nevznikají „vně člověka“, protože nejen zobecňují pravdivá poznání našeho hnutí, ale také do tohoto hnutí aktivně vstupují.

Má v sobě schopnost burcovat lhostejné, svými přesvědčivými prostředky narušovat utilitární zájmy a pragmatické orientace, lámat hroty nadutosti a ješitnosti.

Má v sobě sílu poznání, s nímž se nekupčí, které je celoživotní pravdou.

Abstrakce jako hlubší pravda poznání

Marxismus je vzorem teoretického systému, který je založen na obrovském faktickém materiálu. Od různých rovin obecnosti stoupá k zobecněním vyššího řádu a světového historického významu.

Jakmile se poznání člověka stalo teoretickým bádáním a vstoupilo na cesty dialektického myšlení, je nezbytná nepřetržitá a soustavná analýza vlastního teoretického systému a jeho kategoriálního vybavení. Dvojnásob to platí dnes, kdy „... nové se mísí se starým a životní pilíře, které ještě včera vypadaly jako neotřesitelné, láme vichřice změn — sociálních, vědeckotechnických a ideových“ [Gorbáčov 1986 : 4].

V tomto neustálém „prověřování“ se musí uplatnit pohyb a dynamická síla vnitřně rozporných momentů používaných pojmů a kategorií. Konečně už B. Engels vyzýval ke „zkoumání samotných pojmů“. Zejména pod tlakem nových faktů a reálných potřeb a úkolů, které musí řešit naše společnost, to je dnes nutný a aktuální požadavek.

Vzestup od smyslově konkrétního, kdy se vědomí poprvé odtrhuje od svého bezprostředního zdroje (ztrácí se tedy bezprostřední smyslové zaznamenávání objektu), k teoretickému, k abstraktním pojmům, kategoriím a definicím je sice jen počáteční, ale nezbytně nutnou etapou poznání. Musí být provázen neustálým doplňováním, upřesňováním, tvorbou a rozvíjením celého systému konceptuálních konstrukcí. Hybným stimulem tohoto procesu jsou rozpory uvnitř jednotlivých a mezi jednotlivými vlastnostmi teoretické abstrakce.

Abstrakce je totiž nejen hlubší, ale i ochuzenou pravdou poznání, která v určitých situacích projevuje tendence k setrvačnosti.

* * *

Již jsme si ukázali, že vznik abstraktních pojmů byl původně spojen s praktickou činností člověka. Později nejen oblast praktické činnosti, ale i sama logika vývoje vědy, vnitřní rozpory teoretické soustavy vedly k vytváření nových pojmů a kategorií, jako součástí vědecké teorie, která nejednou předbíhala samotný vývoj praxe. Tak je tomu například u společenskovědních objevů klasiků marxismu-leninismu, u mnoha poznatků matematiky, chemie, fyziky, biologie a jiných disciplín.

Tyto objevy společenskovědního a přírodovědního poznání aktivně vstupují a výrazně zasahují jak do výrobní sféry, tak do celkového uspořádání společnosti. V naplňování praktických potřeb práce a života lidí se abstrakce stává ohniskem vědeckého myšlení, místem, kde se koncentrují všechna naše poznání.

Tento hlubší, přesnější a pravdivější obraz světa, který vyděluje podstatné, určující momenty a zpracovává vjemy a představy do pojmů, je mnohem hlubším a pravdivějším poznáním, než jakého dosahujeme pomocí konkrétně smyslového obrazu. V teorii pak získává potřebné úplnosti a celistvosti, umožňuje naznačit tendence a vést poznání k odhalení zákonů a zákonitosti.

Co všechno představuje vzestup od konkrétního, daného nám v představě a utvářeného na základě bezprostřední skutečnosti, k abstraktnímu, k pojmům a zobecňujícím tezím?

Pro větší názornost se pokusíme tento „vzestup“ demonstrovat na dílčích poznatcích a některých závěrech, jež přinesly opakované a soustavně prováděné sociologické výzkumy světonázorové orientace mládeže (5).

Které skutečnosti charakterizují proces abstrahování, respektive jaké kvalitativní charakteristiky by měly být vlastní abstrakci jako nejvýznamnějšímu poznání člověka.

1. *Je k dispozici soustava výroků, založených na reprezentativních a validních údajích.* Z této soustavy výroků například o světonázorové orientaci mládeže můžeme uvést:

— Se zásadou socialistického vlastnictví výrobních prostředků a plánovitého řízení hospodářství vyslovuje souhlas 80 % našich mladých lidí.

— S principem vedoucího postavení dělnické třídy v naší společnosti souhlasí 75 % mladých lidí.

— Téměř polovina mládeže je přesvědčena, že každý mladý člověk má v našem státě reálnou možnost se aktivně podílet na řízení společnosti.

— Struktura hodnot mladých lidí sledovaná v letech 1973, 1976, 1980, 1983 je relativně stabilní. Má toto pořadí: žít v míru, žít v klidu a jistotě, mít dobrého partnera, mít dobrou práci a dobré zaměstnání, mít a vychovávat děti...

— U určité části mládeže se projevují silné utilitaristické tendence. (Nejčastěji u nevyučených, u některých skupin dělníků a rolníků.)

— Převážná většina mládeže (více než 80 %) je přesvědčena, že má možnost v naší socialistické společnosti realizovat své životní cíle. V takových příkladech by bylo možno pokračovat.

2. *Výroky jsou rozčleněny tak, aby analýza studovaných otázek měla potřebnou hloubku a diferencovanost.* V případě citovaných poznatků o světonázorové problematice taková diferenciací například ukáže, jaká je situace vzdělanostních a jiných skupin populace. Z těchto rozčleněných a utříděných výroků například čteme:

— Vysokoškolsky vzdělaná mládež se hlásí k marxismu-leninismu 2× častěji než mládež se základním vzděláním. To nemusí znamenat, že u všech, kteří se hlásí k marxismu-leninismu, jde o skutečné vnitřní ztotožnění se s tímto světonázorem.

— Velikost bydliště ovlivňuje formování náboženského světového názoru. Platí tu nepřímá úměra: se stoupající velikostí bydliště klesá výskyt náboženského světového názoru.

— Členové SSM mají častěji marxistický světový názor než nečlenové. Světonázorová orientace svazáckých funkcionářů je ještě výrazně pozitivnější.

(5) Dále citované údaje jsou převzaty ze závěrečných zpráv Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ: Mládež ČSSR a její světonázorová orientace (1980—1), K některým otázkám světonázorové orientace (1983—2), Některé otázky světonázorové problematiky (1983—7). Vedoucími výzkumných týmů byli B. Boška, M. Dražilová a I. Tomek. Ojedinelou filozofickou studií, která využívá výsledky těchto a dalších empirických šetření, je práce J. Mužíka [Mužík 1986].

— Z mladých lidí, jejichž rodiče jsou členy KSČ, se hlásí k náboženství pouze 3 %, z dětí nečlenů 14 %.

3. Na základě poznání opakujících se skutečností a příčin jejich nepravidelnosti lze vyslovit soudy o podstatných skutečnostech. V citovaném výzkumu světonázorové orientace to byly například následující podstatné skutečnosti:

— Socialistické vlastnictví výrobních prostředků a plánovitě řízení národního hospodářství se stalo u většiny mladých lidí samozřejmou skutečností, s níž spojují i své osobní cíle. (Za nedůležitou považuje tuto skutečnost jen 13 % mladých dělníků, 8 % rolníků a 9 % zaměstnanců.)

Ve světonázorové orientaci se nemarxistické tendence projevují především v liberalismu (CSR) a v náboženství (SSR).

— Většina všech obyvatel ČSSR, zejména pak mládež, odsuzuje agresivní politiku USA a NATO a podporuje sovětskou mírovou politiku.

4. Transformace výběru a hodnocení jednotlivých dílčích výroků, konkrétních poznatků a ověřených tvrzení je dovedena do obecných stanovisek, k označení určitých tendencí, která v určité celistvosti postihují danou skutečnost. Například ve vztahu k citovaným výzkumným poznatkům je možno v určité rovině obecnosti uvést:

— V životní orientaci mládeže převažuje marxisticko-leninský přístup k výkladu světa lidí, přírody a myšlení.

— Světonázorovou orientaci mládeže výrazně kladně ovlivňuje dosažené vzdělání.

— V sedmdesátých i osmdesátých letech trvá mírný pokles zastoupení náboženské světonázorové orientace.

— V náladách mládeže ČSSR od konce sedmdesátých let narůstá kritičnost k některým negativním jevům, jež jsou spojeny například s řízením československé ekonomiky, s elitářskými projevy některých vedoucích pracovníků, s protekcí, úplatkářstvím, bezpracnými příjmy apod.

I tady musíme respektovat pro procesy poznání dvě důležité skutečnosti: *abstrakce je bezesporu hlubší, ale i nutně ochuzená pravda poznání; abstrakce nemůže objektivně nebýt vnitřně rozporným poznáním.*

V čem především vidíme vnitřní rozpornosti procesu, který jsme označili za jednu z největších vymožeností lidského myšlení?

— V sociálně historické podmíněnosti, která otevírá i omezuje možnosti poznání. Není to podmíněnost jenom proklamovaná, ale faktická. Objektivně ohraničuje možnosti poznání, a to jak ve sféře přírodních, tak i společenských věd.

— V „osobní“ podmíněnosti, respektive v omezenosti možností, které má pro svá poznání společenský subjekt, bez ohledu na to, je-li to nejdůležitější subjekt socialistické společnosti — revoluční strana, nebo výzkumný tým či sám badatel. Pokud jde o vědeckovýzkumného pracovníka, pak do procesu poznání vstupuje například jeho světonázorové zaměření, schopnost imaginace, životní zkušenost, píle a houževnatost, odvaha stát za poznanou pravdou a nekompromisně ji hájit a prosazovat atd.

— V možnostech, které pro proces poznání poskytuje „společenské mikroklima“. Sociologická šetření potvrzují, že zejména pracovní prostředí, ale vlastně vše, co nazýváme nejbližším sociálním prostředím, může působit jako stimulační faktor pravdivého poznání, nebo naopak může postavit mimognozeologické zábrany. V budoucnu se nevyhneme tomu, abychom neanalyzovali takové „zábrany“, jakými mohou být například strach, obava z možných důsledků,

neochota riskovat, lhostejnost ke věcem obecným apod. Ty mohou nejen „tlumit výměnu názorů“, ale i deformovat samo společenskovední poznání.

Představy, že nastolení socialistických výrobních vztahů a moci dělnické třídy automaticky odstraní tyto „bariéry mimognozeologických zábran“ ve světě každodenních realit, vzaly za své. Ukazuje se, že je-li tento zdánlivě okrajový moment dlouhodobě přehlížen, může se stát vážným problémem a brzdou společenskovedního výzkumu.

— *V nutné jednostrannosti, která je nezanedbatelným momentem vnitřních rozporů abstrakce.* Toto „ohnisko vědeckého poznání“ nese v sobě nejen hlubší myšlenkovou představu, ale — jak si ještě ukážeme — nejedno zjednodušení, jednostrannost a nepřesnost.

Příčiny rozpornosti jsou samozřejmě složitější, než to mohlo být naznačeno. Ani ony nebudou nikdy plně a zcela „vyčerpány“. Mají své objektivní a subjektivní momenty. Objektivně existují v samé podstatě procesu abstrahování, který obohacuje i ochuzuje naše poznání.

Nositelům procesu abstrahování je poznávající subjekt. Ani jeho působení nemůže však nebýt bezrozporné. Lidé realizují svá poznání a vstupují do transformace a pohybu, k němuž dochází mezi různými rovinami obecnosti, jako nutně omezený, nedokonalý a rozporný element.

Aby zůstala řeka sama sebou, musí neustále téci. Aby zůstal člověk příslušníkem lidského rodu, musí v sobě neustále nést přetvářející aktivitu věčného procesu poznání, jehož pohyb nebude nikdy ukončen a jehož závěry nebudou nikdy absolutně definitivní.

Abstrakce jako ochuzená pravda poznání

Člověk v procesech poznání vždycky něco získává a vždycky něco ztrácí. Co člověk v abstrakci docílí, je zapláceno nebezpečím zvratu ve svůj protiklad. Jestliže řekneme, že jsme v abstrakci soustředili všechna svá nejvýznamnější poznání, pak je to právě tak pravdivé, jako že jsme v abstrakci od celé řady věcí, skutečností a souvislostí našeho života odhlédli.

Abstrakce je nutně i ochuzeným poznáním. Skutečnosti, od nichž jsme odhlédli, které jsme nerespektovali, nebrali v úvahu, nezanikly, jen je „přehlízíme“, nevěnujeme jim potřebnou pozornost. Ony však objektivně existují, žijí, působí, mají svůj dopad, vliv, svoji zcela konkrétní působnost. *V abstrakci se určitá a někdy i významná část informací ztrácí.*

Pokusme se však i tady o určitou systematizaci těch skutečností, v nichž abstrakce nutně projevuje svou rozpornost. Na straně jedné jsme vyčlenili to, co je obecné, určující, univerzální a překonali tak určitou „bezbrežnost“ nejrozumnějších každodenních problémů a orientovali se na podstatné. Na druhé straně jsme tím poznání nutně ochudili.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o jedinečnost a konkrétnosti reálného světa.* Stav a dynamiku těchto konkrétností nám ukazují především výsledky empirických sociologických šetření. Konkrétnosti představují jakési opěrné body našeho poznání. Jsou projevem jedinečnosti, specifičnosti a neopakovatelnosti toho, co se stává součástí životních zápasů člověka.

Muž se nechce stýkat jen obecně se ženou, ale chce se stýkat se zcela určitou ženou, kterou si z mnoha důvodů vybral jako svou družku. Nechce před svůj dům zasadit strom vůbec (jakýkoli strom), ale lípu, která je mu národním symbolem a jejíž vůně láká včely.

Život člověka je nutně jednotou obecného, zvláštního a jedinečného. V tom je jeho krása a bohatství, které by ztratil, kdyby byl prezentován jen jako obecné.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci jedinečnosti konkrétního reálného světa lidí.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o mnohotvárnosti každodenního světa lidí.*

Na štěstí pro život člověka na této zemi nejsme utvářeni stejným prostředím. A nejen to. Ve své jedinečnosti člověk na možné stejné podmínky a podněty zvenčí reaguje různě. Tato „rozdílnost vlivů a působení“ se sice ztrácí v obecnosti abstrakce, ale dává vyrůst „člověku stovek a tisíců tváří a charakterů“.

Vůbec není náhoda, že například v procesech výchovy a ideologického působení se snažíme respektovat nejen to, že „pracujeme s člověkem socialismu“, ale vědomě hledáme, jak nejlépe respektovat právě „rozdílnost lidí“.

V sociologickém poznání se tato skutečnost projevuje v úsilí najít a stanovit optimální počet proměnných. Tak ve výběrových souborech musí být ve vztahu k základnímu souboru odpovídající procenta žen a mužů, lidí určitého věku a určitého vzdělání, stranické příslušnosti, osob žijících ve velkých či malých městech a na vesnicích, lidí ekonomicky aktivních a neaktivních, občanů různé národnosti atd.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci mnohotvárnosti sociálního světa lidí.

— *V abstrakci je naše poznání ochuzeno o bezprostřednost.* Tu představují zkušenosti získané vnímáním našich smyslových orgánů. Jsou základním zdrojem poznatků a rozvíjejí se zejména prací, v aktivním působení na vnější prostředí, tím jak se člověk zmocňuje světa svou aktivní smyslově předmětnou činností.

Nechceme a ani se nemůžeme zříci bezprostřednosti sociálního světa lidí.

Člověk se nemůže zbavit a ani nijak obejít rámec bezprostředního vnímání smyslovými orgány. Smyslové a racionální (rozumové) poznání, pohybující se v abstrakcích, musí být součástí jednoho, vzájemně se doplňujícího a podmiňujícího poznávacího procesu. Obě tvoří dialektickou jednotu a jen v této jednotě mohou obohatit člověka, dát jeho životu a práci nové rozměry, perspektivy a cíle.

To, že abstrakce jsou hlubším, obecně pravdivějším poznáním, že představují kvalitativní skok poznávacího procesu, by vůbec nemělo znamenat jejich absolutní nadřazenost.

Absolutizování abstrakce přináší, zejména v každodenním životě, nemalé problémy. Představa, že v procesech výchovného působení, vzdělávání, řízení atd. vystačíme sice s pravdou, ale obecnou, a proto také naší každodennosti někdy až příliš vzdálenou pravdou, je scestná. Například v ideologickém působení vede k polaritě ideálů a neideálního světa, kterou velmi citlivě zaznamenává zejména mládež. „K. Marx, když vypracoval své učení, se ze všeho nejméně řídil požadavky jakéhosi abstraktního ideálu, zcela čistého, uhlazeného socialismu“, říká J. Andropov [Andropov 1983 : 7].

Absolutizování abstrakce je takovým vzdálením se od konkrétnosti tohoto světa, od jeho bezprostřednosti a mnohotvárnosti, tedy od skutečného života tříd a sociálních skupin, vlastností a stránek poznávané skutečnosti, že hrozí nebezpečím úniku od reálné skutečnosti. Právě proto, že se toto nebezpečí nejednou i v minulosti „naplnilo“, musíme si dnes klást a odpovídat otázky, do jaké míry a kde jsme podlehlí subjektivistickým představám, kdy a čím jsme přispěli k úniku od aktuálních problémů reálného světa, jímž lidé každodenně žijí, proč a čím jsme se kdy stali voluntaristy?

Absolutizování abstrakce je vlastně jednou z gnozeologických příčin skutečnosti, kterou J. Andropov v časopisu *Kommunist* charakterizoval v poznámce, že vlastně neznáme společnost, v níž žijeme, že studium konkrétních otázek rozvinutého socialismu bývá nahrazováno scholastickým teoretizováním, protože věda bohužel neposkytla návody k řešení závažných problémů naší společnosti [Andropov 1983 : 10—13]. Ve svých důsledcích tato situace nutně vede k narušení jednoty vědecké teorie a revoluční praxe, která je charakteristickým rysem marxismu.

Absolutizování abstrakce je nedialektickým přístupem, v němž se ztrácí vnitřní rozpornost vědeckého myšlení. Proces poznání se stává pasivním pohledem „velkého odstupu“. Sledovaná realita vystupuje jako na člověku (subjektu) nezávislá, „samostatná“ realita. Abstrakcí formulované postuláty se stávají vnějším, nedostupným a velkým obloukem obcházeným fetišem, který má výsadní právo „být tabu“. Nepřipouští se nic, co je s ním v rozporu, co jako další — prokazatelně existující moment — tvoří reálný životní celek.

Takováto „absolutizování“ jsou vlastně antipólem dialektické abstrakce, které je vlastní proces, v němž se neustále střetává to, co jsme obecně přijali, s tím, co „nebylo uznáno“, co odporuje, ale co tu reálně existuje.

Nad takovouto úvahou může být položena otázka, zda autor nechce popírat význam abstrakce, jejíž pravdivost byla mnohokrát potvrzena v sociálních zápasech lidstva, zda nemá být zrelativizováno vše, co jsme přijali a s čím jsme se ztotožnili jako s vnitřním přesvědčením?

Vůbec ne a právě naopak. Tím vším chce být řečeno, že *pravda abstrakce je součástí historického pohybu, a proto je nikdy neukončeným procesem poznání.*

V této souvislosti V. I. Lenin v polemice s ruskými machisty říká: „Materialistická dialektika . . . uznává relativnost všech našich poznatků ne ve smyslu popření objektivní pravdy, nýbrž ve smyslu historické podmíněnosti hranic přiblížení našich poznatků k této pravdě“ [Lenin 1952 : 122].

V metodologických přístupech, které respektují jednotu subjektivního a objektivního a vycházejí z praktické předmětné činnosti, se obsah abstrakce nutně mění — stejně jako sama pravda poznání, o níž čteme u V. I. Lenina, že „... není v počátku, nýbrž na konci, přesněji v pokračování“ [Lenin 1960 : 173].

Každá absolutizace vede nutně k dogmatickému způsobu myšlení a jak píše básník, vylučuje tvořivost a kritičnost touhy a sny směřuje za konzumnost a myšlení podřizuje uniformitě. Vyhovuje „... všem, kdo nádherné myšlenky komunismu máchají ve špíně“ [Černík 1985 : 5].

Proto naše volání po návratu k dialektice a naše polemika s „neomezenou mocí“ a „nevyvratitelnou pravdou“ jednou provždy etablovaných abstrakcí je především polemikou s těmi, kteří deformují revoluční program přítomného i budoucího světa.

Absolutizování abstrakce v sobě potenciálně nese nebezpečí stagnace společenskovědní teorie. Zejména v situacích, kdy nejsou soustavně odhalovány rozpory mezi obecnými postuláty teorie socialismu a jejich konkrétním ztělesněním (konkrétní realizací, uplatněním) v praxi, stává se toto potenciální nebezpečí realitou.

Abstrakce je pak přežívající pravdou poznání. A tak díky gnozeologickým zábránám (abychom se nedopustili jednostrannosti, aby skutečně šlo o rozvoj společenskovědní marxisticko-leninské teorie) a mimognozeologickým obavám (aby nás nezasáhly administrativní opatření) jsme se stali špatnými následovníky svých učitelů. Spokojujeme se s opakováním jimi objevovaných pravd a spoléháme na magickou sílu jednou naučených citátů.

Překonat tendence, v nichž se abstrakce stává přežívající setrvačnou pravdou poznání, vyžaduje, abychom se neustále kriticky a sebekriticky vraceli k tomu, co se chce prezentovat jako „definitivní a hotové“ a s nemilosrdnou věcností začínali znovu a znovu.

Naše poznání nemůže jen přitakávat existujícímu stavu. Takové přitakávání k fungujícím konvencím, spojené s obavou o vystřídání, vedou k odmítání zítřka.

Má-li naše poznávací činnost a teoretická práce zosobňovat nový způsob vědeckého myšlení, má-li být základní podmínkou a prvním předpokladem revoluční práce strany, musí zachovat věrnost odkazu těch, kteří položili základy vědeckého socialismu. Nemůže se však na tento odkaz jen omezovat.

Věrnost tomuto odkazu musí být prokázána ve schopnosti rozvinout a aplikovat principy dialektickomaterialistického poznání v konkrétní analýze nejaktuálnějších otázek doby, v zobecněních, která vyzbrojují revoluční hnutí jasným viděním budoucích úkolů a cílů.

Je to věrnost, která má své nevyvratitelné kořeny v přesvědčení o vítězství idejí komunismu. Toto přesvědčení je ideou a idea je přesvědčením. Na něm je založen náš „životní úděl“, naše osobitost a celistvost, naše myšlení, citění a konání.

Relativně nová etapa, charakterizovaná především požadavkem urychlení sociálně ekonomického rozvoje, je nutně výzvou i společenskovědnímu výzkumu. Pouhé přihlášení se k této výzvě není ničím jiným než formálním potleskem a má stále daleko k nové aktivizaci celé společenskovědní fronty. Zdaleka nemůže vytvořit a rozvíjet pocit neklidu a zdravé nespokojenosti nad tím, čeho jsme dosáhli.

Přehodit výhybky k tvůrčí aktivní teoretické práci dnes především znamená vytvořit čínorodou atmosféru, která provokuje k novým tvůrčím činům, atmosféru, v níž člověk odmítá žít v klidu teoretické bezstarostnosti. Jen v tvůrčí čínorodé atmosféře může společenskovědní poznání přispět k vysvětlení a ke změnám tohoto světa.

Nic na tom nemění skutečnost, že každý tvůrčí pokus je nutně jednostranný. Jen z řady těchto pokusů mohou vzejít pravdivé výstupy. Společenskovědní poznání by mělo programově daleko předbíhat svou dobu, i když to vůbec neznamená, že nemá pracovat se současnou realitou. Takové poznání musí být prostoupeno odvahou i pokorou.

Do kulturního povědomí lidstva vlastně už dávno vstoupil výrok Goethova Mefistotela: „Sedá je příteli všechna teorie, věčně se zelená strom života“. Kdyby však byla teorie sebešedivější a život sebezelenější louka plná květů, revoluční hnutí nemůže být bez pravdivého poznání a jeho teoretického zobecnění. Platilo to za života K. Marxe a platí to i dnes.

* * *

Přes všechna svá omezení a „slabiny“ abstrakce byla a je velkou vymožeností člověka. Oč tedy musíme usilovat, čím by se mělo stát toto ohnisko našeho poznání? V nekonečnosti svého gnozeologického snažení chceme dělat vše pro to,

aby abstrakce byla nástrojem dynamického pohybu společnosti a v každém stupni svého vývoje se stávala zrnkem absolutní pravdy;

aby abstrakce byla mostem mezi každodenní realitou a postupnými cíli a v překonávání rozpornosti dosahovala jednoty bezprostředního, smyslového odrazu a abstraktního myšlení;

aby abstrakce byla reálným, pravdivým, vědeckým programem, který ani

v bolestech všedního dne neztrácí svou sílu, revoluční optimismus a přesvědčení a nemůže být deformován pragmatismem těch, kteří nečiní rozdíl mezi prací pro sebe a pro ostatní;

aby abstrakce měla moc myšlenek, které nevznikají „vně člověka“, protože nejen zobecňují reprezentativní a validní poznatky sociálního hnutí, ale také do tohoto hnutí vstupují;

aby se abstrakce stala dialektickým procesem svrchovaného intelektu a celé osobnosti člověka, umožňující znovu a znovu hledat, odmítat a nacházet, argumentovat, vysvětlovat, předvídat a v experimentech ověřovat nové poznání;

aby nás abstrakce naplňovala silou poznání, s nimž se nekupčí a které nemůže být vyvráceno nebo zpochybněno ani vlnou relativistické skepse, ani „privátním bolením zubů v duši“, aby se naplnění tohoto poznání stalo celoživotní pravdou, smyslem života;

aby abstrakce vedla k sociálním činům!

Citovaná literatura

- Andropov, J.: *Učení Karla Marxe a některé otázky výstavby socialismu v SSSR*. Rudé právo 24. 2. 1983.
- Andropov, J.: *Kommunist* 1983, č. 5.
- Batygin, G. S.: *Zdůvodnění interpretačních schémat*. Sociologický časopis 1986, č. 1.
- Bondarev, J.: *Okamžiky*. Praha, Svoboda 1983.
- Černík, M.: *Vážení průměrní*. Tvorba — Kmen 1985, č. 37.
- Dorotíková, S.: *Věda zkoumá sociální realitu*. In: *Věda v životě soudobé společnosti*. Praha, Horizont 1986.
- Engels, B.: *Vývoj socialismu od utopie k vědě*. Praha, Svoboda 1972.
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika v sovremennom mire*. Voprosy filozofii 1986, č. 5.
- Gorbačov, M.: *Projev ve Vladivostoku*. Rudé právo 29. 7. 1986.
- Gorbačov, M.: *Tvůrčím způsobem objasňovat nové jevy ve společnosti*. Rudé právo 2. 10. 1986.
- Katriak, M.: *Metodologické zásady sociologického výzkumu*. Bratislava, SAV 1968.
- Lenin, V. I.: *Materialismus a empiriokriticismus*. Praha, SNPL 1952.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1960.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, Svoboda 1978.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha, SNPL 1967.
- Materialistická dialektika*. Praha, Svoboda 1984.
- Mužík, J.: *Filozofie, světový názor, společnost*. Praha, Svoboda 1986.
- Nejedlý, Z.: *O realismu pravém a nepravém*. In: *Za kulturu národní a lidovou*. Praha, SNPL 1953.
- Rychtařík, K.: *Sociologie na cestách poznání*. Praha, Academia 1978.
- Rehák, J.: *K pojmu „reprezentativity“ v sociologických výzkumech*. Sociologický časopis 1978, č. 5.
- Reháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity*. Sociologický časopis 1979, č. 6.
- Reháková, B.: *Statistické ověřování reprezentativity*. Sociologický časopis 1980, č. 6.
- Sekera, J.: *Torzo života*. Praha 1977.
- Sekera, J.: *Stále jsem člověk*. Tvorba — Kmen 1986, č. 28.
- Vodáková, A.: *Kategorie validity*. Sociologický časopis 1972, č. 4.
- Vodáková, A.: *Kritéria validity*. Sociologický časopis 1972, č. 6.
- Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

К. Рихтаржик: Противоречивость абстракции

Переломным моментом мышления людей является способность абстрагирования, когда мы отдаляемся от чего-то непосредственного, отвлекаемся от определенных фактов и сторон объектов познания.

Процесс абстрагирования является не только наиболее сложной, но и наиболее противоречивой методологической проблематикой. Это справедливо для абстракции и в научном, и в художественном познании.

Абстракция является не только более глубокой, но и обедненной истиной познания, проявляющей в некоторых ситуациях тенденцию к инертности. Процесс абстрагирования обладает определенными качественными характеристиками, демонстрируемыми в статье на исследованиях мировоззренческой ориентации молодежи в ЧССР.

Абстракция является знаменательным достижением человека. Она должна стать инструментом динамики движения общества, реальной, истинной, научной программой, приводящей к социальным действиям.

Summary

K. Rychtařík: Contradictions of Abstraction

The turning point of human thought is given by the faculty of abstraction which enables us to distance ourselves from that which is immediate, to disregard certain realities and aspects of the objects of cognition.

The process of abstraction is not only the most exacting but also the most contradictory methodological problem area. This applies to abstraction in both scientific and artistic cognition.

Abstraction implies a more fundamental but simultaneously impoverished truth of cognition which, in specific situations, exhibits tendencies to inertia. The process of abstraction possesses certain qualitative characteristics. In the present paper, these are demonstrated on researches into the world-view orientation of youth in Czechoslovakia.

Abstraction is man's great achievement. It must become a tool of the dynamics of the society's motion, a real, truthful, scientific programme conducive to social action.